

راهبردهای ترویج تفکر موعودگرایی

غلامرضا گودرزی^۱؛ حسن ملک‌محمدی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۶/۰۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۲/۰۵

چکیده

موضوع موعود و منجی، در بسیاری از ادیان و مکاتب دینی به‌عنوان یکی از عقاید مهم و راهبردی به‌شمار می‌آید. حتی این مقوله در تمدن‌های کهن نیز به‌چشم می‌خورد و شواهد متعددی در آموزه‌ها و تعالیم آن‌ها وجود دارد که حاکی از احترام و انتظار نسبت به موعود است. به همین دلیل این تفکر و یا انگاره، به‌شدت انگیزه و رسالت جهانی شدن را دارد. به بیان دیگر موعودگرایی و یا به تعبیر اسلامی آن مهدویت، به‌عنوان یک حقیقت مشترک بین‌الادیانی در میان همه ادیان بشری، از ادیان توحیدی تا غیرتوحیدی، به دلیل وجود مفاهیمی مشترک نظیر آرامش، نجات، ظلم‌ستیزی و غلبه حق، از قابلیت ایجاد تعاملی مناسب در میان تمام جوامع بهره‌مند است. بدین دلیل، مقاله حاضر با هدف ارائه راهبردهای ترویج تفکر موعودگرایی با تأکید بر ادیان الهی و غیرالهی منتخب به رشته تحریر درآمده است و ضمن بهره‌گیری از روش توصیفی، پس از مروری بر دیدگاه ادیان مختلف پیرامون موعود، با بهره‌گیری از دیدگاه ۲۵ نفر از خبرگان این حوزه شامل آیات عظام، علما و روحانیون، اساتید دانشگاه و صاحب‌نظران مدیریت راهبردی، تعداد ۲۰ راهبرد استخراج گردید و سپس از میان آن‌ها ۵ راهبرد کلان ترویج تفکر موعودگرایی بدین شرح مشخص گردیدند: تلاش برای عمق‌بخشی به معارف موعودگرایی و به‌روز نمودن متون مربوط به آن، گسترش وحدت امت اسلامی، تقریب بین مذاهب و ادیان موعودگرا، گسترش عقیده جهانی به ظهور موعود، معرفی جهانی موعود شیعه و اسلام.

کلیدواژه‌ها: مدیریت راهبردی، راهبردهای ترویج مهدویت، موعودگرایی، ادیان.

۱- دانشیار دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)

۲- دانشجوی دکتری رشته مدیریت راهبردی فرهنگی دانشگاه دفاع ملی و نویسنده مسئول

مقدمه

در طول تاریخ همواره سرنوشت جوامع همراه با بیم و امید، گمراهی و انحراف و ایستادگی یا غفلت از موعود بوده است. به عنوان نمونه در اندیشه های اسلامی در قرن اول هجری، ادعاهایی در باب مهدویت مطرح شد و سپس در قرن سوم هجری بیشترین بهره برداری از ظرفیت های مهدویت شکل گرفت و این استفاده های مطلوب یا نامطلوب تاکنون نیز تداوم داشته است. البته اوج این جریان، مربوط به قرن یازدهم هجری است (علی خانی، ۱۳۸۹: ۱۷۵). همچنین مساله ظهور موعود آخر الزمان و پایان دادن به ظلم و ستم، از مسایل اساسی اسلام است و تمامی ادیان و مذاهب موجود در جهان، وقوع قطعی آن را خبر داده اند. به عنوان نمونه خداوند متعال در نهمین آیه از سوره مبارکه صف می فرماید:

«هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ»

اوست که پیامبر خود را با هدایت و دین حق فرستاده تا آن را بر همه ادیان غلبه و ظهور دهد، هر چند که مشرکان کراهت داشته باشند.

نکته مهم آن است که براساس تعالیم انبیاء و بشارت کتب آسمانی، نظیر آیات متعدد قرآن کریم، علی رغم عوامل بدبینی بی شماری که نسبت به آینده بشر در جهان وجود دارد، اما اوضاع کنونی قابل دوام نیست و چهره جهان دگرگون خواهد شد و مفاصد اجتماعی جای خود را به آرامش و امنیت خواهند داد. باید توجه داشت که نوید مصلح و منجی جهانی و بشارت ظهورش علاوه بر قرآن مجید در تورات، کتاب مکاشفات یوحنا لاهوتی، کتاب دانیال نبی، انجیل متی، انجیل لوقا، انجیل مرقس، کتاب زند، کتاب شاکمونی، کتاب باسک، کتاب پاتیکل و سایر کتب و الواح مانند زبور داود ذکر شده است. البته زمینه اندیشه مهدویت در غرب را باید در دو منشأ اساسی جست و جو کرد: یکی در تبلیغات مسیحیان و مبلغان وابسته به آنها و دیگری در احادیث آخرالزمان که توسط صحابه و بسیاری از فاتحین منتشر شده بود.

در یک تقسیم بندی، آشنایی تمدن غرب با آموزه مهدویت و موعودگرایی و ماهیت تعارض گونه آن با منافع کشورهای غربی را می توان در بروز سه حادثه تاریخی بازخوانی کرد. اول تاسیس فرقه بابیت و بهائیت. البته باید توجه داشت که هر دو دارای یک آبخشور فکری هستند (فریدونی و شهیدی، ج ۴ ص ۳). دوم قیام مهدی سودانی که باعث شد اندیشمندانی همچون هانری کربن و ادوارد براون به خلق آثار مکتوب در باب موعودگرایی و یا تفکرات آرمان شهری بپردازند. و نهایتاً با ظهور انقلاب اسلامی، اسلام ناب توانست در فرآیند شکل گیری تفکر اسلام سیاسی به نحو مطلوبی عمل کند (شجاعی مهر، ۱۳۹۳: ۱۰-۹).

اصطلاح "جهانی سازی" در گذشته به عنوان یک اصطلاح جدی و جا افتاده علمی، کمتر مورد توجه و کاربرد بود و به طور عمده از اواسط دهه ۱۹۸۰ به عنوان یک اصطلاح علمی، مورد استفاده قرار گرفت. پل سوئیزی (۱۹۸۱) می گوید جهانی شدن، یک وضعیت یا یک پدیده (نوظهور) نیست؛ بلکه یک روند است که برای مدتی بسیار طولانی، جریان داشته است. در واقع از زمانی که سرمایه داری، به عنوان یک شکل قابل دوام جامعه انسانی، پا به جهان گذاشت؛ یعنی، از چهار یا پنج سده پیش تاکنون، جهانی شدن هم جریان داشته است.

در تعریفی دیگر آمده است: "جهانی شدن، تشدید روابط اجتماعی در سرتاسر جهان که مکان های دور از هم را چنان به هم مرتبط می سازد که اتفاقات هر محل، زاده حوادثی است که کیلومترها، دورتر به وقوع می پیوندد و برعکس" (معمدنژاد، ۱۳۸۰).

در این راستا، عبارات و مفاهیمی مانند جهانی گرایی، جهانی بودن، جهان گستری، جهانی سازی، دهکده جهانی، نظم نوین جهانی، جهان واحد، جهان رها شده، جهان شمولی، اتحاد بزرگ، سامان جهانی، جهان وطنی، همگرایی فرهنگی جهانی، نجات کره زمین، جهانی کردن، صحنه جهانی و ... مطرح شده است.

با توجه به این صبغه تاریخی مشخص شد که موعودگرایی، منجی طلبی و مهدویت «مفاهیم ارزشمندی هستند که در طول تاریخ و در نزد همه ملل و تمامی تفکرات ریشه دارند و به همین دلیل ضرورت دارد تا از این ظرفیت در ایجاد وحدت بین ادیان الهی استفاده کرد. با عنایت به این نکات و توجه ویژه به تلاشهایی که امروزه برای ایجاد تفرقه بین ادیان مختلف شکل گرفته است، ضرورت دارد تا از همه ظرفیتهای گفتمانی و یا تفکرات مشترک برای ایجاد بستر همدلی و همراهی بین ادیان الهی و فطرتهای انسانی بهره گرفت. لذا موضوع و محور این مقاله دستیابی به راهبردهای ترویج هوشمندانه و هدفمند این تفکر بین معتقدان به ادیان الهی است. البته جهت تقویت بحث در بخشهایی از مقاله به اندیشه موعودگرایی در بین ادیان غیر الهی منتخب نیز عنایت شده است. سوال اصلی این مقاله آن است که، مهمترین راهبردهای موعودگرایی در بین ادیان مختلف الهی و ادیان غیرالهی منتخب کدامند؟

مبانی نظری و پیشینه سنجی تحقیق

موعود در ادیان

شاید بتوان اندیشه موعودگرایی را از جمله قدیمی ترین تفکرات جوامع دانست. در این تفکر پایان جهان با ظهور یک منجی و مصلح از فساد پاک شده و به سمت عدالت الهی حرکت خواهد کرد. این مفهوم در کتب آسمانی و کتب مقدس ادیان مشهور امروز تصریح شده است. در ادامه به برخی از این موارد اشاره می شود:

۱. در کتاب «اوپانیشاد» که یکی از کتب معتبره و از منابع هندو است، آمده است: «این مظهر ویشنو (مظهر دهم) در انقضای کلی یا عصر آهن، سوار بر اسب سفیدی، در حالی که شمشیر برهنه درخشانی به صورت ستاره دنباله دار در دست دارد ظاهر می‌شود و شریان را تماماً هلاک می‌سازد، و خلقت را از نو تجدید و پاکی را رجعت خواهد داد ... این مظهر دهم در انقضای عالم ظهور خواهد کرد» (اوپانیشاد، ۱۳۸۵: ۷۳۷).

۲. در کتاب «جوک» که رهبر جوکیان هندو است چنین آمده است: «آخر دنیابه کسی برگردد که خدا را دوست می‌دارد و از بندگان خاص او باشد و نام او «خجسته» و «فرخنده» باشد» (هاشمی شهیدی، ۱۳۸۴: ۲۷۳-۲۹۶).

۳. در متون زرتشتی در باب موعود آمده است که سوشینت مفهومی کاملاً دینی دارد و منظور از آن هر رهبر پرهیزگار بدستیز است. طبق اندیشه‌های زرتشتیان، سوشینان در آخرالزمان تبلور خواهد داشت.

۴. ماشیح^۱ شخصیت منجی در اندیشه یهود است. تلمود به این مسئله اشاره دارد که ظهور ماشیح فقط وابسته به توبه مردم و اعمال نیکی است که انجام می‌دهند. در نماز اصلی یهودیان به نام «شمونه عسره»، اشاره‌هایی به مسیحی وجود دارد و مراسم عبادی «سدر» نشان دهنده شدت امید به یهود به این است که الیاس در شامگاه برگزاری مراسم سالگرد نجات بنی اسرائیل می‌آید و رهایی نهایی را اعلام می‌کند (بورونی، ۱۳۸۹: ۳۶).

۵. در انجیل لوقا آمده است: «کمرهای خود را بسته، چراغ‌های خود را فروخته بدارید و شما مانند کسانی باشید که انتظار آقای خود را می‌کشند که چه وقت از عروسی مراجعت کند. تا هر وقت آید و در را بکوبد، بی‌درنگ برای او باز کنید. خوشا به حال آن غلامان که آقای ایشان چون آید، ایشان را بیدار یابد... پس شما نیز مستعد باشید زیرا در ساعتی که گمان نمی‌برید پس ایشان می‌آید... چون برق که از مشرق بیرون می‌آید و تا مغرب ظاهر می‌گردد. آمدن فرزند انسان نیز چنین خواهد بود... خواهند دید فرزند انسان را بر ابرهای آسمان که می‌آید با قدرت و جلال عظیم... و چون فرزند انسان در جلال خود خواهد آمد با جمیع ملائکه مقدسه بر کرسی بزرگی قرار خواهد گرفت...» (انجیل لوقا، فصل ۱۲، بندهای ۳۵-۳۶).

۶. در اندیشه اسلامی کتب اهل سنت نظیر صحیح بخاری، الرساله شافعی و مسند حنبل در مورد موعود آخرالزمان بحث دارند. این کتب در مورد فلسفه و ویژگیهای موعود مباحثی را ارائه نموده‌اند.

۷. مذهب شیعه دوازده امامی در میان تمامی ادیان و مذاهب جزو موعودگراترینهاست. در این تفکر «مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف)» دوازدهمین نفر از سلسله امامان (علیهم السلام) و وصی پیامبر

^۱ نام عبری حضرت مسیح (علیه السلام)

(صلی الله علیه وآله وسلم) است و در دانش به کسی محتاج نیست و با علاماتی می‌توان او را از دیگر مدعیان بازشناخت (نعمانی ۳۴۲ ق).

۸ باید توجه داشت که در تفکر شیعی بر خلاف سایر فرق اسلامی، زمین هیچ گاه خالی از حجت نخواهد بود. لذا یکی از امتیازاتش، اعتقاد به موعودی با نام و نشان مشخص است (کلینی رازی، ۱۳۷۵: ج ۱). نکته دیگری که در بحث موعودگرایی مهم است، ویژگی‌هایی است که در بیشتر ادیان برای موعود گفته شده است. مواردی نظیر:

- موعود باید قابلیت نزدیک کردن جوامع به یکدیگر را داشته باشد و عناصر مشترک ادیان و جوامع را برجسته کند.

- هدف اصلی ظهور موعود، همان هدف همه پیامبران الهی یعنی برقراری و تحقق اخلاق، عدالت، صلح، امنیت و رفاه است.

- ظهور موعود می‌بایست نقطه اوج و پیروزی همه ادیان و تمدن‌ها تلقی گردد.

- وجود عنصر نجات به دست انسانی برتر که به واسطه استمداد الهی ظهور می‌کند، باید سبب پیدایش روزنه‌های امید برای انسان‌های سرخورده عصر مدرنیته گردد.

- ادبیات موعودگرایانه بایستی منشأ امید برای انسان‌ها و جوامع باشد، نه منشأ سستی جوامعی که تنها به امیدی واهی ظهور دل خوش دارند.

- ادبیات موعودگرایانه باید امید همراه با صلح را صادر کند و نه یک ستیز امیدوار کننده.

- ادبیات موعود باید برای بشر پست‌مدرن جایگزین مناسبی باشد تا انتظار برآورده شدن نیازهای مادی و معنوی را در قالب فرهنگی عادلانه که مکاتب بشری تاکنون نتوانسته‌اند برای وی به ارمغان بیاورند، ارائه کند.

- ادبیات موعود در تجلی رستاخیز مذهبی در عصر جهانی شدن، برای کمک به برقراری نظامی عادلانه در نظام بین‌الملل، باید سبب شکل‌گیری تحرک در درون نیروهای اجتماعی شود (درویشی متولی، ۱۳۸۸: ۷۳).

راهبردهای موعودگرایی

موعودگرایان در ادیان مختلف اعم از ادیان الهی و غیرالهی در طول تاریخ راهبردهایی را به‌منظور ترویج و یا تخریب موعودگرایی اتخاذ کرده‌اند. برخی از این راهبردها عبارتند از:

- کسب قدرت از مجرای موعودگرایی، به‌خصوص توسط اندیشه‌های صهیونیست مسیحی که موعودگرایی را واسطه‌ای برای کسب قدرت قرار داده‌اند. ترویج باورهای اوانجلیسمی از طریق رسانه‌ها و یا فیلم و سخنرانی برخی از این فعالی‌تها هستند (قنبری، ۱۳۸۸: ۱۰۱).

- خطرناک جلوه دادن جریان موعودگرایی و معرفی آن به عنوان یک تفکر افراطی.
- برنامه ریزی برای نسل‌های آینده در جهت ایجاد تنفر در آنان با تخریب چهره‌ی موعود و خشن قلمداد کردن ایشان (جعفری، ۱۳۸۱: ۲۶۵).
- مبارزه با موعودگرایی شیعی، از طریق تصویرسازی سینمایی، تحریف و دگرگونی مفهوم موعود و ترویج انتظار منفعل.
- ترویج شبهه اقتباسی بودن عقیده مهدویت از تورات و انجیل. برای نمونه کلبرگ بر این ادعا تأکید دارد که نعمانی در کتاب الغیبه در بیان آموزه غیبت از کتاب «امثال سلیمان» تأثیر پذیرفته است. البته برخی از محققان یهودی چون بلیشفلات^۱ لاتساروس^۲ و نقاش نیز هستند که مهدویت را صرفاً از منظر تاریخی و مذهبی مورد بررسی قرار داده‌اند (محمدری شهری، ۱۳۹۳: ج ۱، ۱۵۰-۱۵۱).
- ترویج عقیده جهانی به ظهور موعود، به این معنا که مردم به این آگاهی برسند که اکثریت قریب به اتفاق جهانیان به ظهور منجی اعتقاد دارند.
- ترویج آینده‌نگری مثبت، یعنی امید به نجات جهان و حاکمیت عدالت و امنیت در انتهای جهان.
- استفاده از ظرفیت دیپلماسی سیاسی موعودگرایی با تنویر افکار نخبگان جهانی. افزون بر انتخاب ادبیات دیپلماتیک مناسب، آن‌چه که اهمیت فراوانی دارد، انتخاب تاکتیک و تکنیک برای اجرای راهبردهایی است که از سوی تصمیم‌گیرندگان تعیین شوند (درویشی متولی، ۱۳۸۸: ش ۱۱، ۷۶-۷۷).
- تعامل فرهنگ‌ها در موعودگرایی با مشارکت نخبگان. البته برخی معتقدند که در اثر برخورد فرهنگ‌ها، ممکن است خرده‌فرهنگ‌ها نسبت به هم موضعی سرسختانه و ستیزآمیز و یا هم‌زیستی مسالمت‌آمیز و یا گفتگو و تبادل فرهنگی را اتخاذ کنند (گل محمدی، ۱۳۹۳: ۱۲۷).
- تشکیل اتاق فکر با هدف زمینه‌سازی رسانه‌ای و تبلیغی برای ترویج تفکر موعودگرایی با استفاده از نخبگان و صاحب‌نظران و در قالب رصد منظم محیط و ایجاد ارتباطات منظم با مراجع تقلید و صاحب‌نظران عرصه موعودگرایی (عظیمی خرم‌آبادی، ۱۳۹۳: ۲۹-۳۱).
- مبارزه با مدعیان دروغینی که به دروغ ادعای مهدویت و یا منجی‌گرایی دارند (تونه‌ای، ۱۳۸۸: ۶۲۹).

پیشینه تحقیق

یدالله‌پور و همکاران (۱۳۹۳) در مطالعاتی با عنوان «موعودگرایی در قرآن و عهدین» بیان کرده‌اند که یکی از باورهای دینی که وجه مشترک آموزه‌های وحیانی به‌شمار می‌رود، «موعودگرایی» است. همچنین به نقاط اشتراک و افتراق سه دین اسلام، یهود و مسیحیت در اعتقاد به منجی موعود پرداخته‌اند.

¹. Blichfeldt

². Lazarus

احمدوند و همکاران (۱۳۸۹) در مطالعاتی با عنوان «آخرالزمان در نگاه مکتب صهیونیسم مسیحی» بیان کردند که اعتقاد به آخرالزمان جزء لاینفک آموزه‌های تمامی ادیان و حتی مکاتب دست‌ساز بشری است. از این رو اعتقاد به این آموزه وجه مشترک تمامی ادیان و مکاتب است.

گودرزی (۱۳۸۹) در مطالعاتی با عنوان «افق جهانی، مدل تصمیم‌گیری استراتژیک موعودگرا» بیان می‌کند که در جهان رقابتی و البته تعاملی امروز تفکر مهدویت و محوری دانستن آن در همه برنامه‌ها از جمله مهم‌ترین وجوه تمایز بین تفکر انفعالی و تفکر فعال است و در سایر اعتقاد به این تفکر می‌توان در صحنه‌های بین‌المللی و جهانی، فعال، بازیگر و هدفمند بود و به اتحاد و آرامش رسید.

درویشی متولی (۱۳۸۸) در مطالعاتی با عنوان «موعودگرایی و جهانی شدن فرهنگی» بیان می‌کند که جهانی شدن، با مفاهیمی همراه است و موعودگرایی که مبحث مشترک تمامی ادیان است، را در پیچه ورود به عرصه جهانی شدن می‌داند.

آصف‌آگاه (۱۳۸۶) در مطالعه‌ای با عنوان «موعود و آخرالزمان در دین زرتشتی» معتقد است موعودگرایی وجه مشترک اسلام و زرتشت است و سوشیانس یا سوشینات نام عمومی سه پسر زرتشت است که در آخرالزمان از نطفه وی متولد می‌شوند.

کرمی و همکاران (۱۳۸۵) در مطالعاتی با عنوان «رهیافتی تطبیقی به آموزه موعودگرایی و صلح و امنیت در جامعه جهانی» ضمن مفهوم‌شناسی و بازکاوی سیر حرکتی که می‌تواند، شناخت سیر سعادت در تعالی حیات انسان باشد، آموزه مهدویت را رمز تعالی جامعه جهانی، صلح و امنیت و سعادت انسان‌ها دانسته و تاکید می‌کنند که حضور در این مسیر هدایت یافتگی، آسیب‌شناسی، امید و صبر می‌طلبد.

صداقت (۱۳۸۵) طی مطالعاتی با عنوان «مهدویت و جهانی شدن» بیان می‌کند که جهانی شدن فرآیندی اجتماعی است. وی با پرداختن به موضوع جهانی شدن و مهدویت، به برخی ویژگی‌های جهانی شدن و حکومت حضرت مهدی (عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف) پرداخته است.

یکانی‌فر (۱۳۷۶) در مطالعه‌ای با عنوان «رویکرد مسیحیت و غرب به معنویت و مهدویت» تبیین می‌کند که مساله مهدویت در بین تمامی ادیان، مذاهب و ملل به گونه‌ای مطرح گردیده و شاید تنها اعتقاد و باوری باشد که تمامی مذاهب و ادیان متفقاً آن را باور دارند و هر یک با تلقی خاصی، از منجی آخرالزمان ذکر می‌کنند. یهودیان معتقد به ظهور ماشیح هستند، مسیحیان معتقد به بازگشت و رجعت عیسی (علیه‌السلام) هستند، زرتشتیان آمدن سوشیانس را انتظار می‌کشند و بوداییان چشم به راه بازگشت بودای پنجم هستند و حتی پیروان مذاهبی چون سیک، هند و برهما نیز منجی خاصی در اعتقادات خود دارند.

روش تحقیق

روش تحقیق این مقاله به صورت توصیفی و همراه با مطالعه میدانی بوده است. بدین منظور پس از پژوهش و بررسی‌های علمی پیرامون مستندات کتابخانه‌ای، برای تبیین بیشتر مساله و تفسیر و تحلیل ابهامات موجود در روند و فرایند ترویج موعودگرایی، به خبرگانی که در حوزه ادیان و مهدویت (اعم از علماء، فضلا و مدرسین حوزه‌های علمیه و اساتید متخصص و مسلط به موضوع که مطالعات قابل توجه داشتند) مراجعه شد.

با توجه به هدفمند بودن نمونه آماری تا اشباع نظری، از تعداد ۲۵ نفر از خبرگان یاد شده مصاحبه علمی به روش‌های باز و نیمه‌ساختاریافته به عمل آمد. سپس پرسشنامه‌ای شامل گویه‌های مجموعه عوامل قوت، ضعف، تهدید و فرصت از مستندات کتابخانه‌ای و مصاحبه‌های علمی، تدوین گردیده و بین ۱۵۰ نفر از صاحب‌نظران این حوزه توزیع شد که ۹۴ مورد تکمیل شده به محقق بازگردانده شد. همچنین به منظور تعیین میزان جذابیت راهبردهای تدوین شده، راهبردهای پیشنهادی پس از ارائه به خبرگان و تایید آن‌ها مجدداً در قالب جدول QSPM بین همان جامعه آماری ۱۵۰ نفره توزیع گردید و نتایج حاصله استخراج شد.

بنا به ویژگی‌های یادشده برای جامعه آماری که محدودیت خبرگان مرتبط با موضوع را نمایان می‌سازد، از روش حد اشباع برای تعیین حجم نمونه استفاده شده است. بنابراین تلاش شد تا به تمام صاحب‌نظران واجد شرایط و قابل دسترس رجوع شود.

تجزیه و تحلیل و یافته‌های تحقیق

با توجه به مطالب بیان شده، نتایج و جداول مرتبط به شرح زیر آورده شده است. گویه‌های عوامل قوت، ضعف، فرصت و تهدید بر اساس نظر خبرگان در قالب جداول زیر شناسایی و از نظر درجه اهمیت و رتبه، امتیازدهی شدند.

جدول ۱. نقاط قوت در امر ترویج موعودگرایی

ردیف	نقاط قوت	ضریب اهمیت	رتبه	امتیاز نهایی
۱	اعتقاد به قرآن و اهل بیت علیهم السلام در سطح جامعه شیعی ایران و گرایش آحاد جامعه به معارف اسلام و شیعه.	۰.۰۵۲	۳.۱۶	۰.۱۶۴۳۲
۲	رویکرد دولت جمهوری اسلامی ایران به برجسته سازی معارف موعودگرایی	۰.۰۵۸	۳.۲۹	۰.۱۹۰۸۲
۳	حرکت‌های بنیادی کشور در عرصه توسعه فرهنگ مهدویت در سالیان اخیر	۰.۰۵۳	۳.۲۹	۰.۱۷۴۳۷

ردیف	نقاط قوت	ضرب اهمیت	رتبه	امتیاز نهایی
۴	تکریم و بزرگداشت نام و یاد حضرت از طریق برقراری مجالس بزرگداشت حضرت (جشن‌ها، دعای ندبه و...) و زنده نگه داشتن و پویایی فرهنگ انتظار در بین آحاد جامعه	۰.۰۴۹	۳.۰۴	۰.۱۴۸۹۶
۵	زنده نگه داشتن فرهنگ عاشورا و قیام حسینی در سطح جامعه و روحیه ایثار و شهادت طلبی برای دفاع از اسلام ناب محمدی	۰.۰۴۹	۳.۰۸	۰.۱۵۰۹۲
۶	افتخار و پیشرفت جامعه شیعه ایران در عرصه‌های مختلف فرهنگی، نظامی، علمی و عدم وابستگی به سایر ملل	۰.۰۵۱	۲.۷۶	۰.۱۴۰۷۶
۷	تکافل اجتماعی جامعه و دولت زمینه ساز ظهور در عرصه‌های کمک به هموعان در جامعه و سیاست‌های اتخاذ شده دولت در تقسیم مطلوب و عادلانه بیت المال و رسیدگی به وضع نیازمندان و محرومان	۰.۰۵۲	۲.۷۹	۰.۱۴۵۰۸
جمع				
۱.۱۱۵۲۳				

جدول ۲. نقاط ضعف در امر ترویج موعودگرایی

ردیف	نقاط ضعف	ضرب اهمیت	رتبه	امتیاز نهایی
۱	به روز نبودن متون موعودگرایی شیعی، تک زبانه بودن اکثر متون و کمبود کتاب در زمینه مهدویت در مقایسه با سایر موضوعات	۰.۰۶۷	۱.۰۸	۰.۰۷۲۳۶
۲	عدم مشارکت فعال دانشگاه‌ها، نهادها و وزارت خانه‌های کشور در تولید محتوای مهدوی و استفاده از توانمندی آنان	۰.۰۶۴	۱.۴۸	۰.۰۹۴۷۲
۳	عدم تهیه و تولید فیلم‌های سینمایی مناسب با موضوع مهدویت در کشور	۰.۰۶۹	۱.۱۱	۰.۰۷۶۵۹
۴	بسط سطحی موعودگرایی و برخورد سنتی مردم با مهدویت و انتظار و گرایش کم‌تر به مقوله‌های معرفتی و تعهدآور و ریشه دوانیدن فرهنگ غرب در جامعه و کم اثر بودن رسانه‌ها و جشنواره‌های مهدوی	۰.۰۶۴	۱.۲۷	۰.۰۸۱۲۸
۵	تضعیف فریضه امر به معروف و نهی از منکر و گسترش فساد، بی‌حجابی و شیفتگی به غرب در سطح جامعه شیعه ایران	۰.۰۶۶	۱.۳۱	۰.۰۸۶۴۶
۶	افزایش توزیع و مصرف مواد مخدر و قرص‌های روان گردان در جامعه به ویژه جوانان برای عدم همراهی آنان با جامعه مهدوی	۰.۰۶۸	۱.۴۸	۰.۱۰۰۶۴
۷	نارضایتی مردم از عملکرد برخی دستگاه‌های اجرایی	۰.۰۷۱	۱.۱۶	۰.۰۸۲۳۶
۸	عدم تامین بودجه و امکانات مناسب به منظور ترویج موعودگرایی	۰.۰۶۵	۱.۱۶	۰.۰۷۵۴
۹	عدم تمرکز و انسجام امکانات، نیروها و افراد و گروه‌های موعودگرایی	۰.۰۶۸	۱.۱۴	۰.۰۷۷۵۲

رتبه	ضرب اهمیت	نقاط ضعف	ردیف
		موجود برای ترویج موعودگرایی	
۰.۰۹۴۲۴	۱.۵۲	۰.۰۶۲	۱۰
		بی توجهی موعودباوران به وظایف خود در ترویج موعودگرایی	
۰.۸۴۱۵۷		جمع	

جدول ۳. فرصت‌های ترویج موعودگرایی

رتبه	ضرب اهمیت	فرصت‌ها	ردیف
۰.۳۰۴۱	۳.۸۴	۰.۰۷۹۲	۱
		الگو قرار گرفتن جامعه منتظر ایران اسلامی برای سایر کشورهای مسلمان و خیزش عمومی به سوی اسلام‌خواهی در منطقه	
۰.۲۶۱۳	۳.۵۶	۰.۰۷۳۴	۲
		مطرح شدن حکومت حضرت مهدی به‌عنوان بهترین تئوری و کارآمدترین گزینه برای پایان تاریخ	
۰.۲۷۰۳	۳.۵۸	۰.۰۷۵۵	۳
		اعتقاد به اصل ولایت فقیه به‌عنوان استمرار حرکت انبیا و وجود رهبری اسلامی مقتدر در رأس جامعه شیعه ایران	
۰.۲۶۰۴	۳.۵۱	۰.۰۷۴۲	۴
		توسعه فناوری‌های اطلاعات و امکان معرفی جامعه شیعه منتظر ایران به‌وسیله اینترنت و در مجامع بین‌المللی	
۰.۲۹۲۲	۳.۸۱	۰.۰۷۶۷	۵
		توانمندی متخصصان و نخبگان جامعه در تولید علم و فن‌آوری	
۰.۲۷۶	۳.۵۸	۰.۰۷۷۱	۶
		وجود زمینه‌های همکاری‌های متعدد با کشورهای مسلمان جهان و بهره‌گیری از ظرفیت‌های کشورهای عضو کنفرانس اسلامی	
۱.۶۶۴۳		جمع	

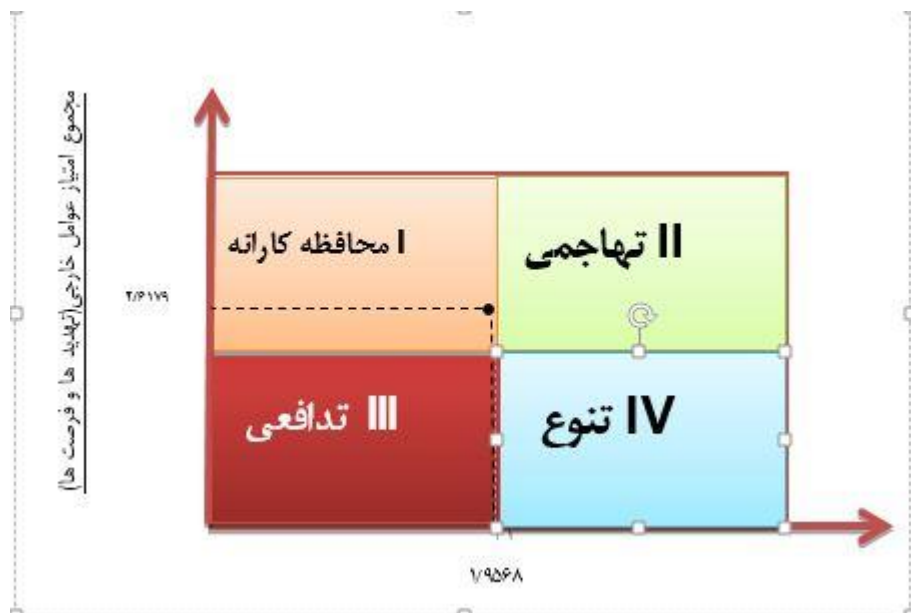
جدول ۴. تهدیدهای امر ترویج موعودگرایی

رتبه	ضرب اهمیت	تهدیدها	ردیف
۰.۰۸۸۶	۱.۶۴	۰.۰۵۴	۱
		گسترش فرقه‌های ساختگی و انحرافی در سطح جامعه، برای ضربه زدن به مفاهیم ناب اسلامی و تشیع	
۰.۰۸۵	۱.۷۷	۰.۰۴۸	۲
		تهدیدهای فضای سایبر و استفاده گسترده غرب از فن‌آوری‌های نوظهور علیه جامعه شیعی ایران	
۰.۰۷۷۳	۱.۶۸	۰.۰۴۶	۳
		تلاش استکبار برای ایجاد تقابل‌های سیاسی بین سران ارشد نظام، ایجاد اختلاف بین اқشار مختلف جامعه نظیر علما و دانش‌ورزان	

ردیف	تهدیدها	ضریب اهمیت	رتبه	امتیاز نهایی
۴	پروژه ایران‌هراسی و معرفی ایران به‌عنوان تروریسم و جریان بنیادگرایی شیعه در جهان،	۰.۰۴۸	۱.۹۶	۰.۰۹۴۱
۵	تشدید اختلافات قومی و مذهبی (دامن زدن به اختلافات شیعه و سنی) در داخل و خارج کشور	۰.۰۵۵	۱.۸۳	۰.۱۰۰۷
۶	جنگ رسانه‌ای در رسانه‌های دیداری و شنیداری درباره دخالت ایران در کشورهای منطقه در نقش بزرگ‌ترین مدافع تروریسم،	۰.۰۵۲	۱.۷۲	۰.۰۸۹۴
۷	اقدامات غرب برای تخریب عقیده موعودگرایی با هدف به دست گرفتن آینده جهان	۰.۰۴۵	۱.۸۱	۰.۰۸۱۵
۸	وجود صهیونیسم و تلاش‌های آن	۰.۰۵۵	۱.۶۷	۰.۰۹۱۹
۹	گسترش ناهنجاری‌های جهانی مانند فساد و فحشا، جنگ، تروریسم، فقر و ...	۰.۰۵۵	۱.۶	۰.۰۸۸
۱۰	وجود تفرقه در میان شیعه و سنی، ادیان، مذاهب، مکاتب، ملت‌ها و دولت‌ها، کشورها	۰.۰۴۵	۱.۷۷	۰.۰۷۹۷
۱۱	انحصار رسانه‌های جمعی توسط دولت‌های غربی	۰.۰۴۵	۱.۷۲	۰.۰۷۷۴
جمع				
				۰.۹۵۳۶

تعیین موقعیت راهبردی

همانگونه که در ماتریس داخلی و خارجی چهارخانه‌ای، شکل (۱) نشان داده شده است، موقعیت ترویج موعودگرایی در قسمت راهبرد محافظه‌کارانه قرار گرفت. اتخاذ راهبرد محافظه‌کارانه به معنی آن است که در این رابطه می‌بایست در صدد اصلاح نقاط ضعف داخلی برآمد تا بتوان از فرصت‌های محیطی پیش‌رو بهره‌گیری نمود. بنابراین، راهبرد کلان ترویج موعودگرایی راهبرد محافظه‌کارانه می‌باشد. بعبارت دیگر قرار گرفتن در ناحیه این راهبرد به معنی آن است که ترویج موعودگرایی از نظر محیط بیرونی در وضعیت مناسبی قرار دارد. هرچند در چنین وضعیتی، موعودگرایان تمرکز راهبردی روشنی ندارند. آنها به تقاضاهای محیطی به صورت ناکارا پاسخ می‌دهند. نوع محیط در این راهبرد محیط با ثبات است. موعودگرایانی که از این نوع راهبرد استفاده می‌کنند نسبت به واکنش در برابر تغییرات محیطی به‌کندی عمل می‌کنند و تا هنگامی که تحت فشار نیروهای محیطی قرار نگیرند، تعدیلات اساسی را ایجاد نمی‌کنند.

شکل ۱: موقعیت استراتژیک ترویج موعودگرایی در ماتریس استراتژی‌های چهارگانه

جدول ۵. تعیین جذابیت و اولویت استراتژی‌ها با استفاده از ماتریس برنامه‌ریزی استراتژیک کمی (QSPM)

امتیاز	استراتژی	ردیف
۵۸۰۵۴۸۱	گسترش عقیده جهانی به ظهور موعود	۱
۴۰۷۸۶	گسترش نگاه مثبت به آینده جهان	۲
۵۰۶۳۳۷۸	گسترش نظریه ایمان به اصلاح جهان در مکاتب فلسفی	۳
۵۰۴۹۵۵۴۱	استفاده از دیپلماسی سیاسی توسط موعودباوران حقیقی	۴
۵۰۷۲۸۶۷	تعامل فرهنگ‌ها در موضوع موعودگرایی	۵
۵۰۷۱۲۶۰۶	زمینه‌سازی رسانه‌ای - تبلیغی گسترش تفکر موعودگرایی	۶
۶۰۲۶۷۷۲۹	معرفی جهانی موعود شیعه و اسلام	۷
۶۰۰۹۳۸۲۸	تقریب بین مذاهب و ادیان موعودگرا	۸
۵۰۶۸۰۷۳۷	مبارزه با مدعیان دروغین مهدویت	۹
۵۰۳۵۱۶۹۴	مبارزه با اسلام‌هراسی غرب	۱۰
۵۰۵۳۷۴۲۵	مبارزه با توطئه‌های موعودستیزان در دشمنی با گسترش تفکر موعودگرایی شیعی	۱۱
۵۰۶۲۹۱۵۳	معرفی دستاوردهای حکومت موعود شیعه	۱۲

امتیاز	استراتژی	ردیف
۶.۰۷۳۷۱۹	گسترش وحدت امت اسلامی	۱۳
۵.۷۰۰۷۹۴	معرفی و صدور انقلاب اسلامی و دستاوردهای آن	۱۴
۵.۶۳۱۰۲۹	معرفی دشمنان موعودگرایی شیعی	۱۵
۵.۷۰۵۷۵۹	تئوریزه کردن فرهنگ موعودگرایی و معرفی گستره آن به جامعه جهانی	۱۶
۵.۸۱۹۹۳۹	تلاش برای عمق بخشی به معارف موعودگرایی و به روز نمودن متون مربوط به آن	۱۷
۵.۱۱۶۸۴	حمایت از حرکت‌های اسلامی و نهضت‌های آزادی‌بخش که با اهداف حکومت جهانی هم‌سو هستند	۱۸
۵.۱۱۵۱۲۸	ترسیم جامعه موعود و تمدن آرمانی موعودگرایانه	۱۹
۵.۳۷۳۷۲	تلاش جهانی در گفتمان‌سازی موعودباوران	۲۰
۵.۴۳۱۰۱۳	شناسایی، تبیین و معرفی جهانی خرافات و تحریفات، در موضوع موعودجهانی	۲۱
۵.۶۵۳۹۵	اقدامات عملی در گسترش جهانی شاخصه‌های جامعه موعود همچون معنویت و عقلانیت، عدالت و امنیت، توسعه و رفاه و ...	۲۲
۵.۱۲۳۵۵۲	تبیین آینده جهان و بشریت و پیوند آن با موعود جهانی	۲۳

تدوین استراتژی‌های خرد

استراتژی‌های تهاجمی (SO)

- گسترش نگاه مثبت به آینده جهان
- گسترش نظریه ایمان به اصلاح جهان در مکاتب فلسفی
- معرفی دستاوردهای حکومت موعود شیعه
- معرفی و صدور انقلاب اسلامی و دستاوردهای آن
- ترسیم جامعه موعود و تمدن آرمانی موعودگرایانه

استراتژی‌های محافظه‌کارانه (WO)

- معرفی جهانی موعود شیعه و اسلام
- تقریب بین مذاهب و ادیان موعودگرا
- گسترش وحدت امت اسلامی

استراتژی‌های رقابتی (ST)

- گسترش عقیده جهانی به ظهور موعود

- استفاده از دیپلماسی سیاسی توسط موعودباوران حقیقی
- زمینه‌سازی رسانه‌ای - تبلیغی گسترش تفکر موعودگرایی
- مبارزه با اسلام‌هراسی غرب
- مبارزه با توطئه‌های موعودستیزان در دشمنی با گسترش تفکر موعودگرایی شیعی
- تلاش برای عمق‌بخشی به معارف موعودگرایی و به‌روزرسانی متون مربوط به آن
- حمایت از حرکت‌های اسلامی و نهضت‌های آزادی‌بخش هم‌سو با اهداف حکومت جهانی
- شناسایی، تبیین و معرفی جهانی خرافات و تحریفات در موضوع موعود جهانی
- تبیین آینده جهان و بشریت و پیوند آن با موعود جهانی

استراتژی‌های تدافعی (WT)

- تعامل فرهنگ‌ها در موضوع موعودگرایی
- مبارزه با مدعیان دروغین مهدویت
- معرفی دشمنان موعودگرایی شیعی
- تثویز کردن فرهنگ موعودگرایی و معرفی گستره آن به جامعه جهانی
- تلاش جهانی در گفتمان‌سازی موعودباوران
- اقدامات عملی در گسترش جهانی شاخصه‌های جامعه موعود همچون معنویت و عقلانیت، عدالت و امنیت، توسعه و رفاه و ...

با توجه به راهبردهای خرد فوق، پنج راهبرد اصلی ترویج موعودگرایی که جذابیت آن‌ها از سایر راهبردها بیشتر است به شرح زیر تبیین می‌گردد:

- ۱) معرفی جهانی موعود شیعه و اسلام
- ۲) گسترش عقیده جهانی به ظهور موعود
- ۳) تلاش برای عمق‌بخشی به معارف موعودگرایی و به‌روز نمودن متون مربوط به آن
- ۴) گسترش وحدت امت اسلامی
- ۵) تقریب بین مذاهب و ادیان موعودگرا

یکی از اصلی‌ترین راهبردهای ترویج موعودگرایی که بیشتر با نگاه به درون تدوین شده، تلاش در جهت عمق‌بخشی به معارف موعودگرایی و همچنین به‌روزرسانی متون مربوط به موعود و موعودگرایی است و یکی از نقاط ضعف در این حوزه به‌روزرسانی متون موعودگرایی شیعی،

تک‌زبانه بودن اکثر متون و کمبود کتاب در زمینه مهدویت در مقایسه با سایر موضوعات است. لذا اولین گام جهت ترویج موعودگرایی را می‌توان معطوف به ساخت درونی و تقویت بنیان‌های فکری موعودگرایی در درون است. با عمق‌بخشی به معارف موعودگرایی و انتشار آن به زبان‌های زنده دنیا و ترویج کتب و محتواهای ناب در زمینه مهدویت می‌توان این نقطه ضعف را برطرف نموده و یکی از نقاط قوت جهت پیشبرد راهبردهای کلان بعدی را فراهم ساخت.

پس از آنکه راهبرد عمق‌بخشی به معارف موعودگرایی و به‌روزنمودن متون مربوط به آن با موفقیت دنبال گردید و معارف موعودگرایی تعمیق یافت، نوبت به گسترش وحدت امت اسلامی می‌شود. راهبرد وحدت امت اسلامی نیز هم راستا با ساخت درونی و تحکیم استوانه‌های ترویج موعودگرایی است. از آنجا که در دهه‌های اخیر سرمایه‌گذاری زیادی در جهت ایجاد تفرقه بین مذاهب اسلامی انجام داده و فرقه‌های ضاله بهائیت و وهابیت تکفیری و موارد مشابه را در این راستا به‌وجود آورده است، لذا راهبرد اصلی دوم را می‌توان ناظر بر دفع تهدیداتی از این دست و گسترش وحدت امت اسلام و جلوگیری از تفرقه امت اسلامی قلمداد نمود.

حال نکته حائز اهمیت این‌جاست که اتحاد و وحدت بدون تردید محور می‌خواهد و این محور می‌تواند موعودگرایی باشد. البته برای این منظور باید اقدامات ذیل را انجام داد:

- تربیت نخبگان و خواص جامعه اسلامی
 - ایجاد شبکه‌های فرهنگی و اطلاع‌رسانی منسجم
 - ایجاد هسته‌های فرا مرزی
 - تمرکز بر شخصیت‌های مقبول که بتوانند مشترکات را بر نقاط اختلاف حاکم سازند
 - شرح صدر برای تحمل دیدگاه‌ها و تفرقه‌افکنی دشمنان
 - استقامت‌ورزی در راه گسترش وحدت امت اسلامی
- پس از این راهبردها نوبت به نزدیک‌سازی و تقریب دیدگاه‌های موعودگرایی در میان ادیان الهی فرا می‌رسد. اقداماتی چون دعوت به اخوت ایمانی، مناظره عقلانی و سازنده، تاکید بر مشارکت در مراسم و مناسک عبادی و اجتماعی، تاکید بر مشترکات ادیان، بازنمایی مبانی اعتقاد اسلامی در ادیان الهی، سفارش به برقراری روابط اخلاقی و عاطفی، ترویج خردورزی و آزاداندیشی و صیانت از یکپارچگی دینی را می‌توان به‌عنوان برنامه‌های عملیاتی راهبرد تقریب بین مذاهب برشمرد.

یکی از راهبردهای ضروری در زمینه ترویج تفکر موعودگرایی، گسترش عقیده جهانی به ظهور موعود، بررسی و شناخت نظریه‌ی ادیان، مذاهب و مکاتب گوناگون و عقیده پیروان آنها نسبت به موضوع موعود است. زیرا دل‌ها را به هم نزدیک کرده و باعث ایجاد امید خواهد شد. آخرین راهبرد ترویج تفکر موعودگرایی، معرفی موعود شیعه و اسلام است. مزایای منحصر به فرد موعود شیعه و ویژگی‌ها، فضایل و ارزش‌های مشترکی که با موعود ادیان توحیدی دیگر دارد، مهم‌ترین و برترین امر راهبردی برای ترویج تفکر مهدویت است.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

مساله موعود و موعودگرایی از دیرباز دغدغه بسیاری از پیروان ادیان الهی و برخی ادیان غیرالهی در طول تاریخ بوده است. در ادیان مختلف مشخصات عصر ظهور منجی و ویژگی‌های وی تبیین گردیده است. پیروان ادیان الهی همواره در طول تاریخ، ظهور موعود دین خود را انتظار کشیده و جامعه آرمانی پس از آن را در آرزوهای خود پرورانده‌اند. با تکیه بر این دستاوردها، مقاله حاضر به منظور پاسخ به این سوال که راهبردهای ترویج تفکر موعودگرایی در افق جهانی با تکیه بر اشتراکات ادیان الهی و غیرالهی منتخب کدامند، انجام شد. از میان ۲۳ راهبرد تعیین شده، ۵ راهبرد اصلی و دارای بیشترین جذابیت شناسایی گردید و در ذیل آنها اقدامات متعددی تبیین گردید. در آخر این‌که نکته مهم و کلام اصلی این مقاله در یک کلام آن است که ترویج تفکر موعودگرایی به شکل صحیح و با تکیه بر مشترکات ادیان، اصلی‌ترین راهبرد رشد و تعالی جوامع بوده لذا برای ترویج بهتر تفکر موعودگرایی و خاصه در اندیشه مهدویت بایستی به معرفی جهانی موعود شیعه و اسلام؛ گسترش عقیده جهانی به ظهور موعود؛ تلاش برای عمق‌بخشی به معارف موعودگرایی؛ به‌روز نمودن آثار و متون مربوط به آن و گسترش وحدت امت اسلامی و تقریب بین مذاهب و ادیان موعودگرا التزام داشت.

منابع

الف- فارسی

- قرآن کریم. ترجمه: آیت‌الله‌العظمی مکارم شیرازی
- بیانات مقام معظم رهبری امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) قابل دسترسی در www.khamenei.ir
- احمدوند، شجاع؛ عزیزخانی، احمد (۱۳۸۹). «آخرالزمان در نگاه مکتب صهیونیسم مسیحی»، فصلنامه علمی-پژوهشی مشرق موعود، سال چهارم، شماره چهاردهم،
- آصف‌آگاه، سیدحسن (۱۳۸۶). «موعود و آخرالزمان در دین زرتشتی»، فصلنامه علمی-پژوهشی مشرق موعود، سال اول، شماره سوم،
- بورونی، علی (۱۳۸۹). ماشیح مسیحا مهدی در ادیان ابراهیمی (اسلام - مسیحیت - یهود)، اصفهان: مرغ سلیمان.
- بهشتی، محمد (۱۳۵۰). ادیان و مهدویت، تهران: حسینی.
- تونه‌ای، مجتبی (۱۳۸۸). موعود نامه: فرهنگ الفبایی مهدویت، قم: چاف.
- جعفری، محمدصابر (۱۳۸۱). مهدی انکاری، انتظارستیزی، تهران: نشر انتظار موعود.
- درویشی متولی، حسین (۱۳۸۸). «موعودگرایی و جهانی شدن فرهنگی»، مجله مشرق موعود، سال سوم، شماره ۱۱، پائیز، صص ۸۰-۶۶.
- رضوانی، علی اصغر (۱۳۸۷). دکترین مهدویت تنها راه نجات بشر، قم: مسجد مقدس جمکران.
- شجاعی مهر، رضا؛ لک‌زایی، نجف (۱۳۹۴). تیپ‌شناسی و واکاوی استراتژی‌های غرب در ستیزش با آموزه مهدویت، نشریه انتظار موعود، شماره ۴۴.
- صداقت، محمد عارف (۱۳۸۵). مهدویت و جهانی‌شدن، دومین همایش بین‌المللی دکترین مهدویت، قم: موسسه آینده روشن.
- عظیمی خرم‌آبادی، کاظم (۱۳۹۳). «زمینه‌سازی رسانه‌ای - تبلیغاتی ظهور مهدی موعود(عج)»، فصلنامه عصر آدینه، شماره ۱۵ و ۱۶.
- علی‌خانی، اسماعیل (۱۳۸۹). «جریان‌شناسی جنبش‌های مهدوی»، مجله معرفت کلامی، شماره ۳، صص ۲۰۵-۱۷۳.
- فخرالاسلام، محمدصادق (۱۳۰۵ هـ.ق). انیس الاعلام، چاپ قدیم، صص ۱۹۵، ج دوم، قم: بشارت.
- قنبری‌آلاتق، محسن (۱۳۸۸). صهیونیسم مسیحی و انگاره موعودگرایی، قم: نشر مؤسسه آموزشی امام خمینی(ره).
- کرمی، فیروزه؛ شادی، مریم (۱۳۸۵). «رهیافتی تطبیقی به آموزه موعودگرایی و صلح و امنیت در جامعه جهانی»، دومین همایش بین‌المللی دکترین مهدویت، قم: موسسه آینده روشن.
- گل‌محمدی، احمد (۱۳۹۳). جهانی شدن فرهنگ، هویت، تهران: نی.
- گودرزی، غلامرضا (۱۳۸۹). تصمیم‌گیری راهبردی موعودگرا، تهران: دانشگاه امام صادق(ع).

- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۹۳). کیمیای محبت، قم: دارالحدیث.
- معتمدنژاد، کاظم (۱۳۸۰). «جهانی شدن یا جهانی سازی»، فصلنامه پژوهش های ارتباطی، سال هشتم، شماره ۲۵.
- نعمانی، محمد بن ابراهیم (۱۴۲۶ هـ.ق). الغیبه، قم: مدین.
- هاشمی شهیدی، اسدالله (۱۳۸۴)/ ظهور حضرت مهدی (عج) از دیدگاه اسلام و مذاهب و ملل جهان، قم: مسجد مقدس جمکران.
- یدالله پور، محمد هادی؛ خرمی، مرتضی؛ حسینی، سیده فاطمه (۱۳۹۳). «موعودگرایی در قرآن و عهدین»، فصلنامه علمی تخصصی سراج منیر (دانشگاه علامه طباطبائی)، شماره ۱۴.
- یکانی فر، سیداحمد رضا (۱۳۷۶). «رویکرد مسیحیت و غرب به معنویت و مهدویت». فصلنامه موعود، شماره ۴.

ب- منابع انگلیسی

- Political Islam is a Threat to the West, in Islam: Opposing View Points, USA, Greanhaven press, 1995, P192